

**UZLUKSIZ TA'LIM-TARBIYA JARAYONIDA SHAXSLARARO
MUNOSABATNI SHAKLLANTIRISHNING TARIXIY TARAQQIYOTI**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.6.6.048>

Dilova N.G. ,

BuxDU dotsenti

**ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ
ОТНОШЕНИЙ В СИСТЕМЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Дилова Наргиза Гайбуллаевна,

доцент БухГУ

**HISTORICAL DEVELOPMENT OF INTERPERSONAL RELATIONS
IN THE SYSTEM OF LIFELONG EDUCATION**

Dilova N.G. ,

Associate Professor BuhDU

Annotatsiya: Maqolada uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonida shaxslararo munosabatlarni shakllantirishning tarixiy taraqqiyoti, sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlari, zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayoni muhitida shaxslararo munosabatlar, hozirgi zamon o'qituvchisidan talab qilinadigan sifatlar hamda uning ta'lim-tarbiya jarayonida sog'lom raqobatli muhitni yarata olishdagi asosiy tashkilotchi ekanligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: uzluksiz ta'lim-tarbiya, innovatsion ta'lim, zamonaviy yondashuvlar, shaxslararo munosabatlar, sharq mutafakkirlari, zamonaviy ta'lim, shaxslararo munosabatlar, sog'lom raqobat, sifatli ta'lim.

Аннотация: В статье рассматриваются историческое развитие формирования межличностных отношений в процессе непрерывного образования, взгляды восточных мыслителей на образование, межличностные отношения в современном образовательном процессе, качества, необходимые современному педагогу и его образованию. организатор в создании здоровой конкурентной среды в процессе.

Ключевые слова: непрерывное образование, инновационное образование, современные подходы, межличностные отношения, восточные мыслители, современное образование, межличностные отношения, здоровая конкуренция, качественное образование.

Resume: The article discusses the historical development of the formation of interpersonal relations in the process of continuous education, the views of Eastern thinkers on education, interpersonal relations in the modern educational process, the qualities necessary for a modern teacher and his education. organizer in creating a healthy competitive environment in the process.

Key words: continuous education, innovative education, modern approaches, interpersonal relations, Eastern thinkers, modern education, interpersonal relations, healthy competition, quality education.

Innovatsion jamiyatning o'ziga xos xususiyati o'zida har xil yosh kategoriyasidagi insonlar bilimni doimiy tizimli ravishda to'ldirib borish va kengaytirishni ta'minlaydigan hayot davomida va bosqichma-bosqich jarayondan iborat bo'lgan uzluksiz ta'lim – tarbiya hisoblanadi. Uzluksiz ta'lim - tarbiyaning maqsadi bilimlar iqtisodiyotining innovatsion rivojlanish bo'g'ini sifatida insonning o'zgarishlarga va iqtisodiyotni modernizatsiyalashga, kasbiy hayot, madaniyat, jamiyat va hokazolarga moslashish qobiliyatini mustahkamlash sifatida namoyon bo'ladi. Uzluksiz ta'lim – tarbiya ijodkor, ijtimoiy faol, kreativ, ma'naviy boy shaxsni shakllantiruvchi va yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda oldinda borishlik uchun zarur sharoitlar yaratadi va shu bilan birga bugungi global

iqtisodiy sharoitda har bir insonning butun hayoti davomida rivojlanib borishining asosini namoyon etuvchi sifatidagi innovatsion ta'lim modelining eng muhim konsepsiyasidan biri hisoblanadi.

Shaxsning butun hayoti davomida samarali rivojlanib borishini sifatli ta'minlash va uni kafolatlashda innovatsion ta'lim modelining eng muhim konsepsiyalaridan biri bu – ta'lim-tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabat g'oyasining muhim ahamiyatga ega ekanligi bilan baholanadi.

Uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabatlar bu o'qituvchi va o'quvchilar orasida yuzaga keladigan samarali muloqot munosabatlari bo'lib, u ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchining psixologik moslik darajasiga to'g'ri kelgan holda ularning o'zaro ta'sirida shakllanib, mustahkamlanib boradi. Uzluksiz ta'lim – tarbiya jarayonida yo'lga qo'yiladigan ikki tomonlama ongli aloqalar, munosib tajribali munosabatlar, o'zaro birgalikda faoliyat va aloqa jarayonida ular tomonidan ko'rsatilayotgan o'zaro ta'sir va o'zaro ta'sirning bog'liqligini xolisona namoyon yetilishi o'zining uzoq tarixiy taraqqiyotiga egadir.

Har bir ijtimoiy tuzumda insonning ma'naviy yuksalishini ta'minlovchi ta'lim-tarbiya, ma'naviyat va ma'rifat kabi tushunchalar mavjud bo'lib, ular psixologiya, pedagogika sohasidagi o'zgarishlarni jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq holda o'rganishni talab etadi.

O'rta Osiyo mutafakkirlarining ta'lim – tarbiya jarayonida shaxslararo munosabatlarni o'rnatishning ahamiyati haqidagi qarashlari xozirgi kungacha bo'lgan turli tarixiy davrlarda tarbiya, maktab va pedagogik-psixologik nazariyalarining taraqqiyotini davrlar talabi asosida o'rganib kelinmoqda. Har bir ijtimoiy tuzum, uning kelajagi, insoniyat istiqboli, kishilarning xayot va turmush darajasi fan va madaniyat taraqqiyoti bilan bevosita bog'liqlir.

Binobarin, Yangi O'zbekiston strategiyasida ham aynan, milliy qadriyatlar, ajdodlar merosidan unumli foydalanish, uni qayta o'rganish va ilmiy izlanishlar asosida ulardan Uchinchi renesansning poydevori sifatida foydalanish bugungi dolzarb masalalardan biri ekanligi ta'kidlab o'tilgan.

Ajdodlar merosiga yangicha tafakkur asosida yondoshish, o'tmishdagi pedagogik tafakkur daholarining shuhratini tiklash, ularning g'oyalarini xalq xayotiga tatbiq etish kabi ulug' ishlar amalga oshirilmoqda.

Tarixdan ma'lumki, VII-XII asrlar davomida Markaziy Osiyoda madaniyat, ilm-fan beqiyos rivojlana bordi. O'sha tarixiy davrda al – Xorazmiy, Forobiy, al – Farg'oniy, al – Beruniy, ibn Sino, az – Zamaxshariy singari qomusiy olimlar dunyoga keldi. Ular bilan yonma-yon dunyoviy ilmlar tug'ildi. Sharq mutafakkirlari inson ma'naviy va tafakkur dunyosini boyitishda, insoniyat ongini, madaniy – ma'rifiy qarashlarni o'stirishda o'z davrida va keyinchalik ham asosiy rol o'ynadilar, inson kamolotiga doir beqiyos ta'limotni yaratdilar. XV – XVI asrlarga kelib qadimiy Turkiston jahonga Qozizoda Rumi, Ulug'bek, Ali Qushchi, Haydar Xorazmiy, Hofiz Xorazmiy, Lutfiy, A.Navoiy, Bobur, Abulg'oziy Baxodirxon singari allomalarni voyaga yetkazdi. Bu davrda Markaziy Osiyo shaharlarida qator madaniy va ilmiy markazlar vujudga keldi. Demak, Markaziy Osiyo xalqlari, xususan o'zbek xalqi va uning madaniy – ma'rifiy taraqqiyoti asrlar davomida misli ko'rilmagan darajada rivojlangan. Qolaversa, uning axloq-odobga oid qarashlari, ta'lim – tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabatlarni o'rnatishning muhimligi haqidagi qarashlari, pedagogika fanlari bo'yicha ta'limoti butun jahonga o'rnak bo'larli ma'no va mazmun kasb etgan.

Bugungi kunda O'rta Osiyo mutafakkirlarining ta'lim – tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabatlar to'g'risidagi qarashlari jamiyat taraqqiyoti qonunlariga suyangan holda turli nazariyalarni, ta'lim-tarbiyaning mazmuni va metodlarini samarali o'rganib, ilg'or va progressiv fikrlarning hammasidan ijodiy foydalanish imkoniyati yaratilmoqda.

Sharq mutafakkirlarining ta'lim – tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabatlar haqidagi qarashlari ijtimoiy hodisa sifatida ta'lim - tarbiya nazariyasi va amaliyotini turli bosqichlarda xilma-xil bo'lganligini ochib beradi, ilg'or qarashlarning taraqqiyot yo'lini ko'rsatib beradi.

Biz O'rta Osiyo mutafakkirlarining ta'lim – tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabatlar haqidagi qarashlarini o'rganish va tahlil qilishda: ularning ilmiy – ma'naviy me'rosi, xalq og'zaki ijodi, muqaddas kitoblar, pandnoma va asarlariga asoslanamiz.

O'rta Osiyo mutafakkirlarining ta'lim – tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabatlar haqidagi qarashlarini o'rganish o'qituvchilarning faqatgina pedagogik madaniyatini oshiribgina qolmay, balki, shu bilan birga, ularning pedagogik mahoratlarini yuqori cho'qqiga ko'tarishga yordam beradi. Shuningdek, o'tmishning ta'lim – tarbiya sohasidagi eng yaxshi tajribalarini, ularning ta'lim va tarbiya haqidagi, odob axloq haqidagi qarashlarini o'rganadi, bu esa ularning kundalik faoliyatlarida yordam beradi, ularni bevosita amaliy faoliyatga tayyorlaydi.

Ta'lim – tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabatlar to'g'risidagi qarashlari Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Yusuf Xos Hojib, Amir Temur, Ibn Sino, Alisher Navoiy va boshqalar asarlarida o'z ifodasini topgan. Ushbu allomalarning asarlarida ta'lim-tarbiya va axloq-odobga oid fikrlar, ijtimoiy taraqqiyot uchun muhim bo'lgan insonparvarlik, bilimga e'tiqod, xalq manfaatini himoya qilish, ma'naviyatini ulug'lash, komil insonni tarbiyalash singari masalalar yoritildi.

Imom Ismoil al-Buxoriy - IX asrda islom olamida mashhur hadisshunos bo'lib tanildi. U musulmon Sharqida hadis to'plash, ularni tartibga solish bilan mashhur bo'ldi. Uvint, «ususan, «Saxih al-Buxoriy» acapi jahonga mashhur va ma'lumdur. U islomshunoslikning eng yirik ustunlaridan biri sifatida o'z ijodida dinning tarbiyaviy tomonlarini rivojlantirishga intildi, (shu bilan islom tarixida bitmas-tuganmas xazina qoldirdi.

Abu Nasr Forobiy - ilmning turli sohalari, ayniqsa, falsafa va mantiq, ijtimoiy masalalarga oid bir yuz oltmishdan ortiq asarlar yozib qoldirdi. U qadimgi falsafiy qarashlarini o'z davri talablari asosida rivojlantirib, bir butun ta'limot yaratdi. Uz asarlarida komil inson, yetuk jamoa va ularga erishish yo'llari haqida g'oyalarni ilgari surdi. U «birinchi muallim» hisoblangan. Aristotel ta'limoti va falsafasini juda mukammal bilgani uchun Sharqda «Muallimi soniy»—«Ikkinchi muallim» nomi bilan shuhrat qozondi. Farobiy insonni dunyo taraqqiyotining eng mukammal va yetuk yakuni deb biladi. Shunga ko'ra, u o'z asarlarida insonga ta'lim-tarbiya berish zarurligini aytadi. Bunda ta'lim-tarbiya usullaridan kutilgan maqsad masalalari→(natija) asosiy o'rin egallashini qayd etadi. Uning ko'rsatmalari hozirgi ta'lim va tarbiya texnolo- giyasining tarkibiy tuzilmasiga juda yaqin:

1. Ta'lim-tarbiya maqsadi → ijtimoiy ehtiyoj
2. Ta'lim-tarbiya mazmuni → ta'lim jarayoni
3. Natija → ta'lim-tarbiya oluvchi va ta'lim-tarbiya beruvchidir

Abu Abdulloh Muhammad Xorazmiy - X asrdan bizgacha yetib kelgan «Mafotiq al-ulum» - «Ilmlar kaliti» asarida o'z davridagi barcha ilmlar va ularning vazifalari haqida ma'lumot berdi, muayyan fanlarni turkumlarga ajratib, ularga xos xususiyatlarni ko'rsatdi. U barcha ilmlarni shariat ilmlari va noarab (arablarda bo'lmagan) ilmlar nomi bilan ikki katta guruhga bo'ldi. Huquqshunoslik, mantiq ilmlarining aqliy, axloqiy, ijtimoiy-siyosiy tarbiya uchun muhim ahamiyatga molik ekanligini ko'p marta ta'kid etdi.

Bola o'zining birinchi o'qituvchisiga ishonadi, o'zining butun muhabbatini unga bag'ishlab, undan ham shuni kutadi. Shunday ekan, tarbiyada hamma narsa tarbiyachining shaxsiga asoslangan bo'ladi. Lekin hozirgacha o'qituvchi va o'quvchi munosabatlarida muammolar bor. Bu mavzu orqali mazkur muammo qanday yechimga ega bo'lishi kerakligi haqidagi masalani ko'rib chiqamiz.

Bu va boshqa masalalar ko'pgina o'rta asr sharq allomalarining asarlarida ham yoritilgan. Forobiyning ta'kidlashicha, o'qituvchining faoliyati yoshlarda san'atni egallash uchun axloqiy me'yor va amaliy ko'nikma hosil qilishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Bu faoliyatning maqsadi - o'quvchilarni baxt yo'llarini izlashga tayyorlashdan iborat. O'z majburiyatiga sovuqqon bo'lgan o'qituvchilar Forobiy fikricha, hurmatga sazovor emaslar. «Sharq Arastusi»ning ta'kidlashicha, o'qituvchining vazifasi mohir davlat rahbariniki kabidir. O'qituvchi ham rahbar kabi ko'rgan va eshitganlarini yaxshi esda saqlab qolishi; idrokli va farosatli bo'lishi, ma'noli nutqqa ega bo'lishi va o'quvchilarga o'z fikrini aniq bayon eta olishi, ilmni faqatgina sevmay, balki o'z bilimini o'quvchilariga ham berishi, spirtli ichimliklar ichmasligi, adolatparvar, yolg'ondan xazar qilishi, mag'rur va nomusli, o'quvchilariga nisbatan adolatli; belgilangan maqsadiga erishish uchun qat'iyatli bo'lishi kerak. «Bunday inson barkamollikning oliy darajasiga yetib, baxt cho'qqisiga erishadi. Bu inson baxtga erishish yo'llarini biladigan insondir», - deb yozgan edi Forobiy.

Ibn Sino - tasavvurida o'qituvchi mard, adolatparvar va dilkash, bola tarbiyasi usullari hamda axloq qoidalarini yaxshi biladigan insondir.

O'qituvchi o'quvchi tabiatini o'rganib, aql tuzilishiga kirishi kerak. Ibn Sinoning fikricha o'quvchiga qarata aytilgan har bir so'zida o'qituvchi imo-ishoradan foydalanishi kerak. Ibn Sinoning fikri shu jihatdan muhimki, o'qitish jarayonida o'qituvchi turli usullardan foydalanishi kerak. Faqat shu sharoitda o'qituvchi o'quvchining mayli va qobiliyatini aniqlab, kasb tanlashda unga yordam bera oladi.

Tusiy - o'zining «O'rganish yo'lidagiga qo'llanma»sida boshqalar kabi o'qituvchi va o'quvchi munosabati masalasida to'xtalib o'tdi. O'quvchi o'qituvchiga suyanmog'i kerak, chunki o'qituvchi va otaning-birgalikdagi harakati zarur. O'quvchi o'qituvchi bergan axborotni o'zlashtirib, uni mustahkamlashi, xotirasida saqlashi kerak. O'rganayotgan mavzuni aniq tushunishi kerak. Boshidan bu ko'nikma hosil qilinmasa, ularda oxirigacha past bilim va yomon odatlar saqlanib qoladi. «O'quvchi harakatchan, yoqimli va talabchan, vazifalarni bajarishda tirishqoq, bilag'on va tarbiyali inson bo'lib yetishish uchun harakat qilishi kerak», -degan edi Tusiy. O'qituvchi o'quvchilar ongiga ta'sir etish uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Asosiy vazifa - o'quvchilar muhabbati va ishonchiga sazovor bo'lish. Bunda, ta'kidlaydi Tusiy, o'qituvchi shifokor bo'lishi kerak, chunki kasalning tuzalishi shifokorga bo'lgan ishonchga bog'liq. Tusiy o'qituvchilarga quyidagi talabni qo'yadi: rad etib bo'lmaydigan dalillar asosida bahs yurita olish, gapirgan gaplariga chuqur ishonch, nutq, mantiqiy bayon eta olish.

Abu Rayhon Beruniy - O'rta Osiyo fanini dunyo miqyosiga olib chiqqanlardan biri, mashhur qomusiy olim sifatida tarix, astronomiya, matematika, geografiya (dori-darmonlar haqidagi) ilmlarga oid 150 ga yaqin asarlar yozdi. Abu Rayhon Beruniy asarlarida ta'lim-tarbiyaning muhim metodologik asoslari:

-darsda o'quvchilarni zeriktirmaslik (motivatsion va shaxsni rivojlantirish vaziyatlari- ni ishlab chiqish, o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyati tarkibiy tuzilmasini aniqlash)

-ta'limdagi uzviylik va izchillik (darsning ta'limiy, tarbiyaviy va shaxsni rivojlanti ruvchilik vazifalarining birligi va uzviyligi);

-yangi mavzuni qiziqarli, asosan ko'rgazmali bayon etish (ta'lim metodlarini tanlash, ta'lim vositalaridan foydalanish uslubini aniqlash)

-olib borilayotgan mashqlarning bolalar yoshiga mos bo'lishi (o'quvchilarning o'zlashti rish darajasini ma'lum bosqichdan yuqoriroq bosqichga ko'tarish ketma-ketligini ta'min lash)

- har bir ta'lim jarayonini yengildan og'irga qarab murakkablashtirib borish (ta'limning texnologik vositalarlarini o'quvchining yoshiga mos qilib tanlash)

- bolaga bilim berishda majburan zo'riqishga yo'l qo'ymaslik (ped texnologiyadan majburan foydalanmaslik)

Burxoniddin az-Zarnujiy - «Ta'lim oluvchiga ta'lim berish va ta'lim berish yullari» risolasida ilm va kasb-xunar o'rganishning asosiy shartlari sifatida o'quvchida jiddiy istak, kat'iyat va non bo'lishi lozimligini, shundan keyin yaxshi muallim xamda yetarlicha vakt zarurligini yozgan.

Abu Ali ibn Sino - yaratgan asarlarining soni 400 dan ortiq bo'lib, u ilmning turli sohalarini — falsafa, mantiq, tibbiyot, adabiyotshunoslik, axloqshunoslik va musiqaga oid asarlardir. Chunonchi, birdaniga darslik bilan band kilib kuymaslik, yengildan og'irga borish, jamoa bo'lib o'qitishga e'tibor berish, bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi, qobiliyatini hisobga olish va hokazolar haqida o'z fikrini yozib qoldirgan

Abul Kosim Mahmud az-Zamaxshariy - Sharqda islom dunyosida serqirra olim, xususan tilshunoslik, dinshunoslik, mantiq kabi ilmlarni chuqur bilish bilan yaxshi tanildi. Olim Zamahshariyning arab tili grammatikasiga bagishlangan «Al-mufassal fi san'at al-i'rabi» («Fleksiya san'ati haqida mufassal kitob»), «Navobig'ul-qalim» («Nozik iboralar»), «Al-mu'jam al-arabiy al-forsiy» («Arabcha-forscha qomus»), «Nuzxat ul-mastaanis» («Do'stlar farog'ati»), «Muqaddima ul-adab» («Adabiyotga kirish»), «Al-Kashshof» kabi Qur'onni tafsir etgan asarlari Sharqda mashhurdir. Uning asarlarida axloq, ta'lim-tarbiya va ilm o'qitishga oid psixologik fikrlar va ta'lim – tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabatlar keng yoritilgan.

Buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiyning yaqin do'sti Kamoliddin Xusayn Voiz Koshifiy bola tarbiyasida maktab va muallimning alohida o'rni borligi haqida gapirib, muallimlar dono, bilimli, shirinsuxan, adolatli bo'lishi zarur, deb hisoblaydi. Alloma murabbiylar to'g'risida «Axloqi Muhsiniy» asarida shunday yozadi: «Murabbiy (bolaga) nasihat va ta'lim berishda lutf va odob qoidalariga rioya qilishi darkor. Jamoatchilik joylarida o'quvchiga pand berish yaramaydi, balki xilvat joyda bolaga nasihat qilish zarur. Agar (murabbiy) nasihat berishning fursati kelganini bilsa, unga muloyimlik bilan murojaat qilishi lozim, chunki bizning zamonamizda muloyim va xushfe'l bo'lish maqsadga muvofiqdir».

Buyuk allomalardan Abdurahmon Jomiy tarbiyachi – muallim foaliyatiga quyidagicha ta'rif beradi: «muallim bilimli, aqlli, adolatli, o'zida butun yuksak fazilatlarini mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. O'zini nomunosib tutgan odam hech vaqt bolalarga bilim va odob bera olmaydi».

Hozirgi zamon o'qituvchisi qanday ijobiy sifatlarga ega bo'lishi lozim. Avvalo zamonaviy bilimlar, ilg'or tajribalar hamda pedagogik mahoratni yuqori darajada egallaganligi, pedagogik izlanish vazifasiga Demak, pedagogik mahorat egasi bo'lish uchun o'qituvchi o'zida ham ilg'orlikni, ham novatorlikni (yangilikka intilish), ham ijodkorlikni tarbiyalaiga lozim. O'qituvchi pedagogik mahoratini «O'qituvchining axloqiy shakllanishi» yo'nalishida o'rgangan professor Malla Ochilov pedagogik mahoratni egallashning muhim manbasi axloq deb ta'kidlab, kasbga oid axloq normalarini shunday ta'rifiyaydi».

Pedagogik mahoratning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri, uning o'qituvchi shaxsi va kasbi to'g'risida mukammal ma'lumot va tushunchalarga ega ekanligidadir. O'qituvchi inson sifatida shaxsiy fazilatlariga ega bo'lishi bilan birga, kasbiy, ya'ni ixtisoslik fazilatlariga ham ega bo'lishi lozimligini tajriba ko'rsatmoqda. Buni yuqorida kasb axloqi to'g'risida bildirilgan fikrlar misolida ham ko'rdik.

Shaxsiy sifatlari tizimida: milliy mafkuraviy ongliklik, milliy odoblilik, farosat, nozik didlik, o'z kasbiga sadoqat va vijdoniylik, tashabbuskorlik, bolajonlik, talabchanlik, adolatparvarlik, pedagogik odob, tadbirkorlik, qat'iylilik, har qanday vaziyatda o'zini idora qila olish, millatlararo muloqot madaniyati, kuzatuvchanlik, samimiylik, topqirlik, kelajakka ishonch, xushmuomalalilik kabi fazilatlariga ega bo'lishi kerak.

«Muallimning yuksak sifati uning aqli, ilmi, fikri, soʻzi, axloqu-odobidadir, - degan edi taniqli murabbiy, maktabshunos olim Hikmatulla Abdullaev oʻzining «Yashil daftar hikmati» asarida - Oʻqituvchining yuz qarashlari ham, gapirishlari ham, qalbi ham, koʻrinishi ham, yurish-turishi ham, kiyinishi ham chiroyli va ibrat namunasi boʻlsin. Ayniqsa, uning nutqi tushunarli, ravon, taʼsirli boʻlishi darkor. U muloqotda bamisoli soʻz zargari ekanligini koʻrsata olishi muhimdir. Shunga erishish kerakki, odamlar, ayniqsa, ota-onalar va oʻqituvchilar uni rostgoʻy, halol, pokiza, sogʻlom fikrli, shafqatli va muruvvatli, insonparvar kishi sifatida eʼtirof etsinlar».

Taʼlim va tarbiya jarayoni har bir oʻqituvchidan ulkan aql-zakovat, sabrmatonat, oʻquvchilarga va oʻz kasbiga yuksak mehr-muhabbatli boʻlishni talab etadi. Oʻqituvchining doimo izlanuvchan, bilim va tajribasini orttirib borishi, oʻquvchilarni chuqur tushunish, ularning ichki dunyosini payqay olish, oʻsish va rivojlanish darajalarini nazorat qilib borishi va zarur paytda soʻz, ish yoki amaliy harakat bilan yordam bera olish qobiliyati taʼlim va tarbiya jarayonining muvaffaqiyatini taʼminlovchi omillardir.

Pedagogik kasb - bu komil inson sifatida xarakterlanuvchi ijtimoiy ahamiyatga molik fazilatlarining barqaror tizimidir. Oʻqituvchi oʻz kasbiga ixlos qoʻyishi va uning ijtimoiy ahamiyatini tushunib yetishi, bolalarga taʼsir oʻtkazishi va ular bilan hamdardligini namoyon qila olishi shunday fazilatlar majmuasidirki, ular oʻqituvchi faoliyati va muloqoti bilan uygʻunlashganda oʻqituvchi mehnatining bir butunligiga erishiladi.

Oʻqitish va tarbiyalash - bular bir-biridan ancha farqli tushunchalardir. Oʻqituvchi oʻz kasbining toʻla maʼnodagi egasi boʻlishi uchun uni atrofidagi odamlar hurmat qilishlari kerak. Oʻqituvchi hamma joyda madaniyatli murabbiy, ezgu fazilatlar egasi sifatida namuna boʻlishi zarur.

Oʻqituvchilik faoliyati shu kasbni tanlagan kishilardagi qobiliyat va isteʼdodning barcha qirralarini ishga solishga majbur qiladi.

A.S.Makarenko, «jamoada 40 ta qobiliyatli oʻqituvchi oʻrniga 4 ta qobiliyatli tarbiyachi-oʻqituvchi boʻlgani maʼqul»ligi haqida gapirgan edi.

Bu bilan u qobiliyatsiz kishilar taʼlim-tarbiya ishiga katta zarar yetkazishi mumkinligini alohida uqtiradi.

Avvalo, oʻqituvchi — maktabdagi taʼlim-tarbiya jarayonining asosiy tashkilotchisidir. Yigit va qizlarning maʼlumot jihatidan umumiy tayyorgarlik darajasi hamda mustaqil ijodiy tafakkur taraqqiyoti, tarbiyalanganlik darajasi dastur va darsliklargagina emas, balki oʻqituvchiga, uning mahorati hamda fuqarolik xislatlariga ham taallukdi boʻladi.

Taʼlim va tarbiya tarixini oʻrganar ekanmiz, uning rivojlanishi, yillar davomida shakllanib borishi ustoz va shogird faoliyatiga bogʻliqligining guvohi boʻlamiz. Eng qadimgi davrlardayoq mudarrislar (oʻqituvchilar) taʼlim va tarbiyaning samarali taʼsir usullarini qidirib topib, hayotga tatbiq eta boshlaganlar. Buning natijasida eramizdan oldingi davrlardayoq taʼlim-tarbiyaning samaradorligiga erishilishi uchun oʻqituvchiga boʻlgan talablar kuchayib bordi. Oʻqituvchi mahoratini takomillashtirish yuzasidan turli gʻoyalar, nazariya va tavsiyalar paydo boʻla boshladi.

Miloddan avvalgi VII - VI asrlarda Oʻrta Osiyoda ishlab chiqarish kuchlarining ortib borishi bilan ijtimoiy hayotda ham ijobiy oʻzgarishlar roʻy berdi. Turk va fors tilida soʻzlashuvchi xalqlar oʻrtasida oʻzaro madaniy aloqalar yuzaga keldi. Yosh avlodni mustaqil hayotga tayyorlashda asrlar davomida qoʻllanib kelingan, yerli millatning oʻziga xos urf - odati va anʼanalariga mos ravishda tatbiq etilgan taʼlim va tarbiyaning noyob usul va vositalari, tadbir va shakllari vujudga kela boshladi. Hali maktab boʻlmagan, pedagogik fikr tarkib topmagan davrdayoq qabila aʼzolarining bolalarda mehnatsevarlik, axloq-odob, nafosat, doʻstlik, mehr-

shafqat, insonparvarlik sifatlarini tarkib toptirish sohasidagi aql idroki va usullari yillar davomida hayot tajribasi va sinovlaridan o'tib, sayqallanib o'sha davrning olijanob mevasi sifatida bizning davrimizgacha yetib keldi.

VII asrlarga kelib O'rta Osiyoda ilm-fan va madaniyat sohasidagi rivojlanish bevosita ta'lim va tarbiya beruvchi mudarrislarining qizgin faoliyati hamda ularga qo'yiladigan talablarning nihoyatda rang-barangligi va xilma-hilligi bilan diqqatga sazovordir. Ilk ibtidoiy jamoa va quldorlik davrlaridan boshlab, bolalarning ta'lim va tarbiyasiga javobgar ulamolar hamda mudarrislar nasihat, tushuntirish, rag'batlantirish, maqtash, namuna ko'rsatish, tanbeh berish, ta'qiqlash, majbur ilish, po'pisa qilish, qo'rqitish kabi usullardan foydalanganlar. Biroq mudarrislarining o'zi bolaga ta'lim-tarbiya berish uchun mukammal amaliy va nazariy bilimga ega bo'lishi kerak edi. Shu sababli mudarrislar savodli madrasa toliblari orasidan tanlangan va ma'lum muddat tayyorgarlikdan o'tishgan.

Buyuk allomalimiz o'z asarlarida mudarrislar kasbining nozikligini, mas'uliyatli ekanligini va murakkabligini, shu bilan birga sharafligi ekanligini, yoritib, muallimning mahorati, ularga qo'yilgan talablar, fazilatlariga oid qarashlar, shogirdlar bilan munosabatga kirishish mahorati, muomalasi to'grisida o'z mulohazalarini bildirganlar. Uyg'onish davrining yetuk namoyandalari Abu Nasr Forobiy, Shayx Sa'diy Sheroziy, Al Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Davoniy kabilarning ijodiy merosi pedagogik tafakkurni shakllantirishda bo'lajak murabbiylarga muhim manba bo'lib hisoblanadi. Ular avlodlardan avlodlarga o'tib, o'z qimmatini yo'qotmagan mudarrislarini, tarbiyachilarni tayyorlash tajribalarini umumlashtirib, boyitib borishgan. Zero, insoniyat kelajagi va kurrai zaminning gullab yashnashi faqat ta'lim va tarbiyaga bog'liq ekanligini buyuk mutafakkirlar chuqur his qilishgan. Shuning uchun muallimlar kuchi va g'ayrati bilan barkamol avlodni tarbiyalash ularning eng yorqin orzusi bo'lib kelgan. O'zbekiston deb atalmish muazzam zaminimizda yashab o'tgan allomalarning bu borada o'z o'rni va hurmati bor. Barkamol avlodni tarbiyalash, bunda muallimning o'rni to'grisida allomalimiz ijodiy merosidan juda ko'p misollar keltirishimiz mumkin.

Abu Nasr Forobiy - O'rta Osiyo xalqlari madaniyatini rivojlantirishga katta hissa qo'shgan olimdir. Forobiy o'rta asrda fanni birinchi bo'lib klassifikatsiya qilib chiqqan. U arifmetika, geometriya, astronomiya va musiqani muhim tarbiyaviy fanlar deb atadi. Ushbu fanlarni o'rgatuvchi o'qituvchini har tomonlama mukammal bilimga va tajribaga ega bo'lishi lozimligini ta'kidlaydi. Chunonchi, o'z asarlarida "...ustoz shogirdlariga qatgiq zulm ham, haddan tashqari ko'ngilchanlik ham qilmasligi lozim. Chunki ortiqcha zulm, shogird dilida ustozga nisbatan nafrat uyg'otadi, bordiyu ustoz juda ham yumshoq ko'ngilli bo'lsa shogird uni mensimay qo'yadi va u beradigan bilimdan sovib qoladi. Shuning uchun o'qituvchi bolalarning fe'l-atvoriga qarab ta'lim-tarbiyaning "qattiq" yoki "yumshoq" usullaridan foydalanishi mumkin" deydi. Bunda ustoz mudarrisga quyidagi talablarni qo'yadi: tarbiyalanuvchilar o'qish va o'rganishga ishtiyoqmand bo'lsalar ta'lim-tarbiya jarayonida yumshoq usullar qo'llaniladi; tarbiyalanuvchilar o'zboshimcha, itoatsiz bo'lsalar, qattiq, ya'ni majburlovchi usullar qo'llaniladi.

Unsurul Ma'aliy Kaykovusning «Qobusnoma» asarida ilk bor notiqlik san'ati maktablarining Sharq mamlakatlarida rivojlanishi tarixi bayon etilgan hamda o'sha davr notiqchilari haqida ma'lumotlar berilgan. Ushbu asar hozirgi global o'zgarishlar davrida insonni ma'naviy jihatdan kamolotga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur noyob asar ko'plab Sharq va G'arb tillariga tarjima qilinib shuhrat qozongan.

Kaykovus asarda har bir yoshni aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiyasida turmush tajribasi muhim ahamiyat kasb etishini aytadi. Bolalarni faqat yaxshi mudarris

tarbiyani hayot bilan bog'lagan holda kamolotga yetkazishi mumkin deb, uning yo'llarini va usullarini bayon etgan. Kitobda, javonmardlar egallashi zarur bo'lgan quyidagi yo'nalishlarda ta'lim-tarbiya berish nazariyasi ko'zda tutilgan:

Kaykovus bilim haqida.

Hunar va turli kasb egalari haqida.

Turmush va xulq-odob koidalari haqida.

Jismoniy yetuklik haqida.

Shayx Muslihiddin Sa'diy Sheroziy XIII asrda Eronda yashab ijod qilgan yirik shoir va mutafakkirdir. U faylasuf-shoir bo'lishi bilan birga tajribali murabbiy ham bo'lgan. Shoir "Guliston" asarida o'z davri mudarrislarini turli toifaga bo'lib, ularni ta'riflaydi. Qattiqqo'l o'qituvchilarni "...basharasi tirishgan, tili zahar, yomon xulqli, odamlarni ranjitadigan, gadoy tabiatlik, ochko'z, uni ko'rishi bilan shogirdlarining kayfiyati uchar" shogirdlar undan bilim va tarbiya ololmaydilar. Yana bir toifadagi o'qituvchilar "...sodda, yaxshi va yumshoq ko'ngilli odam. Unar-unmasga so'zlamas edi va bolalarni ranjitadigan so'zlar ogzidan chiqmas edi. Uning farishtadek axloqliligi va mehribonligini ko'rgan bolalar murabbiyini mensimay qo'ydilar. Uning yumshoq tabiatlik ekanligini bilishib, ilmni ham o'rganmadilar. Alqissa bolalar o'yin va to'polonga berilib vaqni bekorga o'tkazdilar".

Bu holatga Shayx Sa'diy ikki xil ta'rif beradi. Birinchidan, Sa'diy yashagan davrda ham, undan keyingi davrlarda ham maktabda o'quvchilarni qattiqqo'llik bilan o'qitganlar. Ikkinchidan, Shayx Sa'diy bu holni o'z ko'zi bilan ko'rgan va qatgaqqo'l o'qituvchiga nisbatan norozilik bildirmagan, ilm va tarbiya berishda qattiqqo'llikni afzal ko'rgan: "jabr ustod boz mehr padar" deb ta'kidlaydi, ya'ni o'qituvchining jabri va jazosi ota mehridan ham afzalligini aytadi.

Abu Ali ibi Sino - o'z asarlarida inson kamolotida uch narsa - irsiyat, muhit, tarbiya muhim rol o'ynashini ta'kidlab, bunda mudarrislar bolalarga ta'lim berishdek mas'uliyatli burchni bajarib, shu uch holatga javobgarlik hissi bilan yondashishini uqgiradi va mudarrislariga faoliyatda muvaffaqiyatga erishish garovi bo'lgan quyidagi tavsiyalarni beradi:

Bolalar bilan muomalada bosiq va jiddiy bo'lish.

Berilayotgan bilimning o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishiga e'tiborini qaratish.

Ta'limda turli shakl va metodlardan foydalanish. Uquvchining xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini nazorat qilish.

Bolalarni fanga qiziqitira olish.

Berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish.

Bilimlarni o'quvchilarning yoshi, aqpiy darajasiga mos ravishda tushunarli olib borish.

Har bir so'zning bolalar hissiyotini uygotish darajasida bo'lishiga erishish.

Buyuk allomalardan Abu Nosir Tusiy o'zining «O'qituvchilarni tarbiyalash to'g'risida» nomli asarida quyidagilarni yozadi: «Murabbiy munozaralarini to'g'ri olib borish, rad etib bo'lmaydigan darajada isbot qilishi, o'z fikrlarini to'g'riligiga ishonishi, nutqi mutlaqo sof va ravon bo'lishi lozim. Murabbiy nutqi hech qachon zaharxandali, qo'pol va qattiq bo'lishi mumkin emas. Dars paytida o'zini tuta olmasligi darsni buzadi».

Buyuk mutafakkir Abdurahmon Jomiyning «Iskandar xirodnomasi» asarida muallimlar haqida quyidagi fikrlar bildirilgan: "muallim aqlli, adolatli, o'zida barcha yuksak fazilatlarini mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. O'zini nomunosib tutgan murabbiy hech vaqt bolalarga bilim bera olmaydi" deb ta'kidlaydi.

Alisher Navoiy - ijodida muallimlarga munosabat alohida berilgan. Uning fikricha, har bir inson o'ziga ta'lim va tarbiya bergan ustozini, o'qituvchisini umrbod xurmat qilishi va uni e'zozlashi kerak. O'qituvchi mehnatini har qanday xazina bilan o'lchab bo'lmaydi:

Alisher Navoiy yosh avlod tarbiyasini har qanday tasodifiy murabbiyga ishonib topshirib bo'lmagligini aytib, o'qituvchiga yuksak talablarni ko'yadi. Bolani tarbiyalash va unga bilim berish, uning qobiliyatini o'stirish uchun nihoyatda savodli o'qituvchi va mahoratli tarbiyachi bo'lish kerak. Alisher Navoiy o'qituvchini faqat dars beruvchi, bilim beruvchi deb bilmaydi, boshqa mahoratli tarbiyachi bo'lishi lozim deb ilm va odobni birga olib borilishini, bu ikki jarayon hech qachon ajralmasligini ta'kidlab o'tadi.

Buyuk alloma o'zining "Mahbub-ul qulub" didaktik asarida o'qituvchi xalq oldida obro'ga, hurmat va izzatga sazovor bo'lishi kerakligini, u xalq g'ami bilan yashashini, xalqqa yordam beruvchi, xalq bilan birga bo'lishi lozimligini aytadi. Nodon, mutaasib, johil mudarrisni tanqid qilib, mudarris olimlar orasidagi eng sara "malak qiyofali" kishi bo'lishi, ya'ni sof ko'ngilli, pok qalbli, insofli, karam-muruvvatli, odobli, vafoli, kishilikning eng yaxshi va olijanob xislatlarini o'zida aks ettiruvchi bo'lishi kerak deydi. Ayniqsa, madrasalarda ta'lim-tarbiya bilan shugullanuvchi mudarrislariga jiddiy talablarni qo'yadi: «Mudarris kerakki, garazi mansab bo'lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berishga havas ko'rgazmasa va olg'irlik uchun gap-so'z va gavg'o yurgizmasa, nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo'lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni unga bosh o'rin bo'lmasa, yaramasliklardan qo'rqsa va nopoklikdan qochsa... nainki, o'zini olim bilib, necha nodonga turli xil fisq ishlarni qilish mumkin, balki halol desa, qilmas ishlarni qilmoq undan sodir bo'lsa va qilar ishlarni kilmaslik unga qoida va odat bo'lib qolsa, bu mudarris emas, yomon odatni tarqatguvchidir». Demak, mudarris bilimli, fozil va donishmand bo'lishi, kishilikning eng yaxshi fazilatlarini o'zida mujassamlashggirgan olijanob va kamtarin bo'lishi, har qanday yaramas ishlardan xoli va pok bo'lishi, o'z xulqi va odobi bilan boshqalarga namuna bo'lishi lozim. Ayni o'rinda o'qituvchi mehnatini eng murakkab va mashaqqatli ish ekanligini xolisona baholaydi: "Uning ishi odam qo'lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila bilmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashdan o'zlik qilardi. U esa bir to'da bolaga ilm va adab o'rgatadi, ko'rkim bunga nima yetsin. Shunisi ham borkim, u to'dada fahm-farosati ozlar ham bo'ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat qilsa qanday bo'ladi.

Har qanday bo'lsa ham, yosh bolalarda uning haqqi ko'pdir. Agar shogird podshoxdikka erishsa unga (muallimga) qulluq qilsa arziydir". Kamoliddin Husayn Voiz Koshifiy - "Futuvvatnomai Sultoniy yoxud javonmardlik tariqati" asarida ustoz-shogird munosabatlariga keng to'xtalgan. U muallimlarning shogirdlariga beradigan har bir o'gitini kadrlaydi. "Maraka joylarida" (dars—ma'ruza o'qiladigan joy) shogirdlar muallimning har bir so'zini e'tibor bilan tinglashini va unga amal qilishini ta'kidlaydi. Jumladan, alloma

shunday yozadi: "Agar shogirdlikning binosi nimaning ustiga quriladi, deb so'rasalar, ibodat ustiga, deb javob bergin. Agar ibodat nima deb so'rasalar, samo va toatdir, deb aytgin. Agar samo (eshitish) va toat nimadir deb so'rasalar nimani ustoz aytsa, uni jon kulog'i bilan eshitish, chin ko'ngli bilan qabul qilish va vujud a'zolari orqali amalda ado etishdir deb ayt".

Koshifiy asarida shogirdlikning 8 ta odobini ko'rsatib o'tadi:

- birinchi bo'lib salom berish;
- ustozning oldida kam gapirish;
- boshni oldinga egib turish;
- ko'zni har tomonga yugurtirmaslik;
- gap so'ramoqchi bo'lsa, avval ustozdan ijozat so'rash;
- ustoz javobiga e'tiroz bildirmaslik;
- ustoz oldida boshqalarni g'iybat qilmaslik;
- o'tirib turishda hurmat saqlash.

Koshifiy ustozlik shartlarini ham bayon qiladi: "Bilgilkim hech bir ish ustozsiz

amalgam oshmaydi va kimki ustozsiz bir ishni qilur ersa, ul ishning asosi mustahkam bo'lmaydi. Kimki, ustozsiz ish boshlagan bo'lsa, ishi va amali samara qozonmaydi, ustozning etagini tutib shod bo'l, bir muddat ustozga xizmat qilginda, so'ngra o'zing ustoz bo'l. ...Agar ustoz tarbiyasini olgan komil inson kim deb so'rasalar, u pok mazhabli o'z aybini ko'radigan, dono va tamizli kishidir deb aytgil. Unda hasad, gina va baxillikdan asar bo'lmaydi".

Koshifiy bola tarbiyasida maktab va muallimniig alohida roli borligi haqida gapirib, muallimlar dono, bilimli, shirinsuxan, adolatli bo'lishi zarur, deb hisoblaydi. Alloma murabbiylar to'g'risida yana bir asari «Axloqi Muhsiniy»da shunday yozadi: «Murabbiy (bolaga) nasihat va ta'lim berishda lutf va odob qoidalariga rioya qilishi darkor. Jamoatchilik joylarida unga pand berish yaramaydi, balki xilvat joyda bolaga gapirish zarur. Agar (murabbiy) nasihat berishning fursati kelganini bilsa, unga muloyimlik bilan murojaat qilishi lozim, chunki bizning zamonamizda muloyim vaxushfe'l bo'lish maqsadga muvofiqdir».

Az Zamaxshariy deydiki: "murabbiy o'qib tursagina murabbiy bo'la oladi, agar o'qishni to'xtatib qo'yar ekan, unda murabbiylik o'ladi". Bu dono fikrga yoshidan, pedagogik mahoratidan, qanday dars berishidan qat'iy nazar barcha o'qituvchilar rioya qilishlari maqsadga muvofiqdir.

Uzluksiz ta'lim – tarbiya jarayonini insonparvarlashtirish, unda shaxslararo munosabatlar tamoyillari va asosiy qoidalarini hayotga tatbiq etish uchun bugungi kunda barcha ta'lim muassasalarida har jihatdan qulay va mustahkam poydevor sifatida sog'lom, raqobatbardosh, ijodiy innovatsion muhit yaratish vazifalari birinchi o'ringa qo'yilmoqda. Bunda sharq mutafakkirlarining boy ijodiy merosidan foydalanish zaruratini davr taqozo etmoqda. O'quv jarayonlaridagi shaxslararo munosabatlarga asoslangan o'zaro do'stona munosabat, ta'lim olish va ta'lim berishdagi hamkorlikdagi sog'lom, raqobatbardosh gumanitar muhitning – ijtimoiy - tarixiy hodisa sifatida bosqichma – bosqich shakllanib, rivojlanib borish mutafakkirlarimiz asarlarida e'tirof etilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, tarixiy ildizlari uch ming yildan chuqurroq qadimiyatga borib taqaluvchi o'zbek davlatchiligi ko'p marotaba yuksalishlarni boshidan kechirgan O'zbekiston insoniyat sivilizatsiyasi qaror topgan davlatlardan biri sifatida o'z o'rnini va salohiyatiga ega hudud sanaladi. Sharq Uyg'onish davri – birinchi Renessansi deb nom olgan o'rta asrlar va bugungi kunga qadar yetishib chiqqan buyuk alloma va mutafakkirlarning jahon ilm-fani va madaniyati, rivojiga qo'shgan bebaho hissasi dunyo ilmiy jamoatchiligi tomonidan haqli ravishda tan olingan. Buyuk ajdodlarimiz o'z ilmiy merosi bilan insoniyat sivilizatsiyasiga munosib hissa qo'shganlar. Zero, buyuk alloma va mutafakkirlarining boy ilmiy merosi, undagi ta'lim - tarbiyaga oid qarashlar asrlar osha sayqal topib, zamonaviy jamiyat rivoji, uning taraqqiyoti uchun dasturulamal bo'lib xizmat qilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullaev H. Yashil daftar hikmati. -T.: O'qituvchi, 2000.
2. Ibrohim Haqqul. Navoiyga qaytish. - T.: FAN, 2007, 223 b.
3. Kaykovus. Qobusnoma (Forschadan Muhammad- Rizo Ogahiy tarjimai):. S.Dolimov. - T.: O'qituvchi, 2006, 208 b.
4. Nishonova S. Komil inson tarbiyasi. - T.: Istiqlol, 2003. -
5. Ochilov M. Muallim qalb me'mori: Saylanma. -T.: O'qituvchi,
6. Sodiqova T. Murabbiy kim?...-T.: Toshkent islom universiteti, 2006, 83 b.
7. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri - T.: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993. - 187 b.
8. Axmedov A.E., Smolyaninova I.V., Shatalov M.A. Sistema nepreryvnogo obrazovaniya kak drayver sovershenstvovaniya professionalnykh kompetensiy// Professionalnoe obrazovanie i rymka truda. 2016. №3. S.26-28.
9. Kizin M.M. Vokalnoe iskusstvo v prostranstve sifrovnykh texnologiy// V sbornike: Muzykalnoe iskusstvo v kontekste sovremennykh problem kultury i obrazovaniya. Moskva, 2016. S.215-220.
10. Nikitenko L.I. Samostoyatelnaya rabota v sisteme individualnogo obrazovatel'nogo marshruta studenta// Ustoychivoe razvitie nauki i obrazovaniya. 2016. №3. S.39-43.
11. Tixomirova O.B., Kobeleva Ye.M. Organizatsiya natsionalno orientirovannoy deyatel'nosti detey starshego doshkol'nogo vozrasta v usloviyax DOO kak sredstvo polikulturnogo obrazovaniya// Sinergiya 2016. №4. s.14-18.
12. N.G. Dilova Uzluksiz ta'lim jarayoni subektlarining kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish: muammolar va yechimlar mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. "Boshlang'ich sinf o'quvchilari bilimini baholashda pirls tadqiqotlaridan foydalanish imkoniyatlari" nomli tezisi 26.1.0.2020 y.